

WONEN, NOSTALGIE EN TECHNOLOGIE

door P. H. ARENDS *

VOORAF

Volgens N. LUHMANN (1962) bevindt onze maatschappij zich in een overgang van waarheid naar ideologie, waarbij waarheid het zelfbewustzijn is van het primaire beleven en ideologie het methodologisch zelfbewustzijn van de technologie. Het is mogelijk vanuit deze trend het denken over woning- en stedenbouw te bezien, daarbij vooral lettend op de bijdrage en functie van de psychiatrie. De technologische benadering impliceert utopistische wensen in de vorm van totale planning. Op micro-niveau betekent dit, dat de individuele woning en het individuele interieur zoveel mogelijk gestandaardiseerd, d.w.z. uitwisselbaar moeten zijn om een grotere individuele beweeglijkheid mogelijk te maken. Dit vereist een hoge mate van reflectie, van waaruit de utopie bedreigd wordt met verveling en depressie.

INLEIDING

De praktijk is eenvoudig. Men doet een onderzoek naar de woonbehoeften en woonidealen van een populatie; naar de factoren, die van evident belang zijn voor een in lichamelijk, geestelijk en maatschappelijk opzicht optimale ontwikkeling en men geeft deze gegevens vervolgens aan de architect. Gewenst wordt bij voorbeeld een buurt met gemengde populatie: 60% gezinnen met kleine kinderen (d.w.z. huis met tuin), 20% ouderen (d.w.z. laagbouw) en 20% gewone gezinnen (d.w.z. mag de hoogte in). De architect vertaalt deze wensen tot bij voorbeeld een carré van hoogbouw, afgewisseld met laagbouw en ééngezinswoningen, maakt hiervan een stempelkussen en stempelt een beschikbaar gebied vol met deze carré's. Iets dergelijks gebeurde in Pendrecht met als resultaat een architectonisch zeer aanvaardbare wijk, die verantwoord is ten aanzien van demografische en sociaal-psychologische eisen. De minimaal en maximaal toelaatbare grenzen met betrekking tot geluid, zonlicht, uitzicht, speelruimte voor de kinderen, parkeerruimte en bomen 'voor de frisse lucht' zijn redelijk nauwkeurig aan te geven. Idem de variabelen binnenshuis: ruimte voor privacy en gemeenschappelijkheid, hoogte van de kamers, geluidswering, flexibiliteit etc. Minder duidelijk aan te geven zijn de optimale waarden van de verschillende variabelen. Daarbij komt, dat we de long-term effects niet goed kunnen meten en dat deze zich wellicht gemaskeerd en polyinter-

* Destijds assistent psychiatrie op de afdeling Geestelijke Volksgezondheid van de G.G. en G.D. te 's-Gravenhage.

pretabel manifesteren in o.a. de vorm van verhoogde prikkelbaarheid, delinquentie of psychische ziekte.

Het kader van behoeften-exploratie en -bevrediging is relatief eenvoudig. Maar wat te doen met eventuele onbewuste, latente wensen en noden met betrekking tot het wonen? Niet alleen schaarste maakt bewustwording onwenselijk, evenzeer een maatschappelijk normatief kader, waarin bv. 'het nuclear family life' in een flat het meest gewenst is. De stereotype en functionele massa-woningbouw laat geen sterke objectbezetting toe, de hechting aan huis en buurt zullen dan ook geringer zijn, op grond waarvan men een grotere mobiliteit mag verwachten. Het kleine huis noopt verder tot een geringe progenituur, tot een nuclear family life met weinig kinshipbanden, hetwelk een geringere traditieoverdracht tot gevolg heeft en daarmee een sterkere hechting aan de maatschappelijke functies en aan de maatschappelijke actualiteit. Dit betekent, dat ook al zou men op grond van de bestudering van latente en onbewuste wensen met betrekking tot het wonen de mens 'eigenlijk' als nesthokker moeten bestempelen, er ideologisch toch de noodzaak blijft om de individu door middel van transitionele structuren, bv. een nieuwe 'wooncultuur', mobiel te maken voor diverse taken.

In de Nieuwe Zakelijkheid en het Functionalisme nam de architectuur de uitdaging van de grote stad op: de chaos probeerde men te ordenen door opdeling van het leven in autonome functies (wonen, werken, recreatie en beweging). Tegenover deze functionele opdeling stelden vele antropologen een holistische benadering van het wonen, het ware wonen gefundeerd in menselijk subjectief beleven. Meer theoretisch werd het Functionalisme kortelings bekritiseerd vanuit psychoanalytische hoek: het Functionalisme zou geen rekening houden met de psychodynamisch ware behoeften van de mens.

Een bestudering van deze beide funderingspogingen van het wonen (in subjectief beleven cq. in psychodynamisch ware behoeften) laten we hierna vooraf gaan aan een uitwerking van de technologische benadering van het wonen in het 'huis zonder eigenschappen'. Tot slot wordt gepoogd tot een bepaling te komen van plaats en functie van de psychiatrie met betrekking tot ons onderwerp.

WONEN VANUIT ANTROPOLOGISCH EN PSYCHODYNAMISCH PERSPECTIEF

'O nostalgie des lieux qui n'étaient point Assez aimés à l'heure passagère'

RILKE

Volgens ZUTT (1953, 1963) zijn woonorde en rangorde samen van belang voor het overwinnen of weerstaan van existentiële angsten (hoogtevrees, fobien) en wanen. 'Het subject heeft een primair onlosmaakbare band met de onder verschillende gezichtspunten altijd reeds

voorgeordende wereld. Subject en Wereld zijn aan elkaar 'zugeordnet'. Verstoringen, waardoor ook veroorzaakt, betreffen de mens en zijn wereld in gelijke mate'. De woning beschut, sluit het niet-vertrouwde of onbetrouwbare buiten. De woning is niet geometrisch zoals op de tekening van de architect, maar de woning is voor ons 'subjektiv-perspektivisch' en vanuit onze woning bewonen we ook de straat en de stad.

STRAUS (1930, 1960) zoekt naar menselijke ruimte-kwaliteiten en probeert de handeling (bv. dans) te correleren met verschillende ruimte-modi. Alleen bij de analyse van een doel-beweging kan men de ruimte min of meer verwaarlozen, bij expressieve bewegingen niet.

Een zeer omvattende bespreking van de wederzijdse betrokkenheid van mens en ruimte vinden we bij BOLLNOW (1963). In fenomenologische rijkdom bespreekt hij de geborgenheid in het gewone en de woning, het onderweg-zijn naar de verte en het vreemde, de ruimte van het handelen, van de stemming en van de presentie. De beleefde ruimte is essentieel verschillend van de mathematische ruimte. De beleefde ruimte is niet homogeen, er zijn duidelijke levensfoci, er is een duidelijk assen-systeem, dat met de recht-op-houding van het menselijk lichaam samenhangt (de verticaal is belangrijker dan de horizontaal); de beleefde ruimte is niet waarde-neutraal 'der Raum ist tragend wie hemmend das Feld menschlichen Lebensverhaltens'.

Eveneens de eenheid van mens en ruimte accentuerend spreekt BINSWANGER (1955) over de gestemde ruimte, waarbij hij aansluiting zoekt aan de analyse van 'Stimmung' in het werk van Heidegger, waar stemming voorafgaat aan de subject-object-splitsing.

Deze holistische benadering van het wonen komt niet klaar met het verschijnsel stad en met name met de daar plaatsvindende fragmentatie en opsplitsing in functies; de stad komt alleen in perspectief als vergrote woning. Het leidt tot de huis-dak-tuintje-architectuur, zoals deze in Nederland werd verwerkelijkt door een Granpé Molière.

Het was juist deze uitdaging van de grote stad, die het Functionalisme opnam: ordening van de stad door vier autonome levensfuncties (wonen, werken, vrijetijdsbesteding en beweging) in verschillende stadsdelen onder te brengen; de techniek werd gehumaniseerd door rationele doelmatigheid na te streven, in tegenstelling tot het voorafgaande eclecticisme en de ornamentiek, die uitdrukking waren van voorbijgaande maatschappelijke verhoudingen. Kunst en doelmatigheid werden tegenover elkaar gesteld. Het ornament kon men missen omdat dat het symbool was van onvervulde hoop, die nu vervuld kon worden door rationalisatie, doelmatigheid en standaardisatie. Tegenover ornamentiek en esthetiek stelde men behoefte-bevrediging voor alle mensen op dezelfde gestandaardiseerde wijze.

Bevredigt deze sociaal-bewogen functionalistische architectuur (het duidelijkst geformuleerd in 1933 in het Charta van Athene) ook de

diepere behoeften van de moderne mens. Deze kritische vraag stelden drie medewerkers van het Sigmund Freud Instituut in Frankfurt.

In hun boek 'Architektur als Ideologie' (1960) bekritiseren BERNDT, LORENZER en HORN de ideologische zelfrechtvaardiging van het Functionalisme: behoeften-bevrediging en doelmatigheid zijn niet voldoende; het gaat erom, dat de ware behoeften van de mens bevredigd worden. Als daaraan niet wordt voldaan, dreigt de stedenbouw en de planologie de psyche van de mens steeds meer te deformeren. De stedenbouw moet een adequate uitdrukking zijn van de psychologische en maatschappelijke ontwikkeling van de mens. Psychische behoeften zijn niet equivalent aan de oppervlakte-rationalisaties van het individu. Daarom is niet het interview de aangewezen wijze om de ware behoeften te analyseren, maar een omvattende analyse van plaats en functie van het individu in de grote stad.

Karakteristiek voor de grote-stadsmens zijn naast onpersoonlijkheid het selectieve rolgedrag, waardoor in de intermenselijke verhoudingen slechts bepaalde aspecten van de mens naar voren mogen komen, hetgeen bij BAHRDT wordt overgenomen in zijn begrip representatie: 'Darstellung des Ich in das Gemeinsame'. De Informatie is in hoge mate gemedieerd, hetgeen een grotere beïnvloeding door stereotypen mogelijk maakt. De eenzijdigheid en stereotypie van de omgeving vormen via de waarneming ook het bewustzijn, zodat men een afkeer gaat krijgen van het ongewone: de homogenisering van stadsdelen is hiervan een uiting en versterkt dit proces. De invloed van ruimtelijke structuren op de mens vinden we terug in de wijze waarop de omgeving wordt waargenomen: kennis van de omgeving, verbaal of in tekeningen. Een inhoudelijk arme waarneming van de omgeving blijkt vaak te correleren met hoge geografische en maatschappelijke mobiliteit en wordt daarom vooral gevonden in de 'hogere' lagen van de bevolking, terwijl de achterbuurtbevolking vaak sterker gehecht is aan het fysieke milieu. Aangezien de armoede van waarneming vaak samengaat met woontevredenheid, is het uiterst moeilijk, deze schamele object-bezetting als behoefte bewust te maken. 'We moeten zelfs aannemen', zo concludeert HEIDE BERNDT 'dat meer gedifferentieerde en esthetisch rijkere structuren, die nog historisch zijn overgeleverd, tegenwoordig in het geheel niet meer kunnen worden begrepen of genoten, omdat daaraan geen psychisch leven meer beantwoordt'. De eenzijdige structurering van het fysieke milieu naar geïsoleerde functies biedt aan de libidineuze energie steeds minder mogelijkheden voor object-bezetting, de libido wordt op de seksualiteit gekanaliseerd; de partialtriebe worden onderdrukt, corresponderend met het verlies van de ornamentiek in de architectuur.

Elke emotionele relatie met fysieke structuren wordt als fetichisme afgedaan. Hierin komt volgens LORENZER een stuk afweer-functie van de functionalistische ideologie naar voren: omdat een uitsluitend doelgerichte en zakelijke milieustrukturering noodzakelijkerwijze de mense-

lijke behoefte naar emotionele resonantie frustreert, worden deze behoefte en het beleven van de frustratie geheel terzijde geschoven en geloofchend. Het functionalisme wordt zo weliswaar logisch consistent, doch tevens inhumaan. De humane kant werd overgelaten aan de sociale technologen, die het aantal primaire contacten tussen de mensen wilden doen toenemen door buurt, wijk en vergrote buurt. Het bleken anachronismen te zijn. In de stad zijn primaire contacten niet meer identiek met woon nabijheid zoals in kleine gemeenschappen. Gemeenschappelijkheid ontstaat volgens Lorenzer door mediatie van symbolen, waarin de ik-idealen van de respectievelijke burgers zich kunnen vinden. Architectuur kan symbool zijn niet door zijn functie — b.v. kerk — maar door iets te presenteren (darzustellen) wat niet in woorden kan worden uitgedrukt. Want alles wat in woorden kan worden uitgedrukt, blijft aan de oppervlakte. LORENZER, die zich hierbij vooral op Suzanne Langer beroept, geeft hierin een vrijbrief voor iedere irrationele architectuur, want ich-gerechte architectuur is slechts in die gebieden te zoeken, 'die sich dem Zugriff der begrifflichen Erfassung und damit dem Zwang zur Einordnung in dieses oder jenes System entzieht. Gemeinsames kann also zunächst nur in präsentativen Symbolbildungen — Kunst, Mythos, Ritual — darstellbar sein . . . '.

Dat deze stellingname niet houdbaar is, wordt onderkend door HORN: 'Juist het feit, dat in deze gebieden, die buiten de directe produktie staan, de kunst aan het werk mag, dat juist hier het subject een spoor achterlaten mag en anderen deze sporen ontdekken kunnen, verwijst de esthetische produkten van de nieuwe architectuur naar het gebied van de psycho-hygiëne; een structuur die het doelmatige transcendeert en het aan mensen mogelijk maakt om emotionele banden aan te gaan buiten hun rol-functie, is duidelijk alleen mogelijk, als de functie van deze gebouwen gezien wordt als 'psycho-hygenisches Äquivalent zum Eingespanntsein'; wanneer zij dienen voor de 'conspicuous consumption' '.

Het functionalisme probeert de mensen sterker in haar greep te krijgen, doordat de behoeften en de behoeften-bevrediging slechts in die mate worden mee-geplanned als ze geobjectiveerd en plan-baar gebleken zijn. Verborgen achter de façade van doelmatigheid wordt op deze wijze 'Herrschaft' in de vorm van geplande behoeften uitgeoefend. Hoewel de onmiddellijke controle over het individu in de stad sterk is afgenomen, is de middellijke controle sterk toegenomen in de vorm van media en behoeften-bevrediging door vrije tijd- en hobbyindustrie. HORN vraagt zich af, of de huidige architectuur niet de maatschappelijke tendens tot uitdrukking brengt, om de bewoners geen innerlijke structuren meer toe te staan, die bij planning in andere richting hinderlijk dreigen te zijn. Met grotere beheersing van de uiterlijke natuur, liep een grotere beheersing van de innerlijke natuur van de mens parallel. 'Das Gebaute ist nur Zeichen der Uebermacht des gegenwärtig Allgemeinen,

es kann die Funktion der Vermittlung zwischen Bewusstsein und Unbewusstsein nicht mehr erfüllen. Dan aber trägt die Architektur zur inneren Verarmung der Subjekte bei, denn deren innere Differenziertheit ist eine Funktion der aufgegebenen, als Erinnerungsspuren zurückgebliebenen Objektbesetzungen'.

Berdnt, Lorenzer en Horn bekritisieren het Funktionalisme in de architectuur niet an sich, maar alleen het feit dat de doelstellingen niet uitgebreid zijn naar bevrediging ook van de diepere psychische behoeften. Tot richtlijnen voor een 'humane' architectuur komen de drie auteurs niet.

HET 'HUIS ZONDER EIGENSCHAPPEN', WONEN IN TECHNOLOGISCH PERSPECTIEF

Wat de architect en onderzoeker nodig heeft, zijn duidelijke doelstellingen, zodat hij kan onderzoeken welke vorm op de meest efficiënte wijze realisatie van de doelstelling mogelijk maakt. Dit werd duidelijk gesteld door LYNCH en RODWIN in hun 'Theory of urban form (1958), waar zij een theoretisch raam opstellen om de stadsvorm te onderzoeken op de functionele mogelijkheden om doelstellingen (objectives) te verwerkelijken. Hoe inhiberen of faciliteren de verschillende materiële constellaties de diverse individuele en sociale doelen? Na een zo universeel mogelijke vorm-analyse moet een goal system gekozen worden uit de oneindige hoeveelheid goal possibilities, d.w.z. 'a set of selected objectives which are coherent, unified and capable of guiding action'. Door onze doelstellingen zoveel mogelijk te specificeren en te operationaliseren kunnen we op den duur misschien zeggen welke vormen het beste in staat zijn om onze belangrijkste doeleinden zoveel mogelijk te verwerkelijken, zo menen Lynch en Rodwin. In 'the image of the city' bestudeerde LYNCH (1960) aan de hand van een aantal gestalt-psychologische categorieën als paths, edges, nodes, e.a., welke architectonische vormen een bijdrage leverden tot een betere 'leesbaarheid' van een stad. Wat Lynch en Rodwin bedoelen met een 'goal system', namelijk een arbitrair maar consistent waardenpakket dat in staat is ons handelen te leiden, is ideologisch gedacht in de zin van Luhmann.

Doordat doel en middel van elkaar losgekoppeld worden, is de primair-beleefde handelingseenheid opgegeven en gaat het vooral om de functionele verwijzing naar andere mogelijkheden. LUHMANN: 'Het oneindig aantal gevolgen van het handelen wordt gescheiden in 'beachtliche' en 'ignorierbare' gevolgen en de situatie wordt op deze wijze rijp voor beslissing. Naarmate het naïeve vertrouwen in de geldigheid van de gewone doelen verdwijnt, wordt een neutralisatieproces duidelijk; dit gebeurt door algemene waardesystemen, die regelen welke gevolgen waardekarakter hebben en daarom na te streven of te vermijden zijn;

zij kunnen de andere mogelijkheden slechts neutraliseren, maar niet zeker stellen dat de gekozen 'waar' (d.w.z. niet niet-zijn) zijn; ze zijn daarom ideologisch'. Zo'n arbitrair doel is bij LYNCH de 'leesbaarheid' van een stad. Hij bemerkt dat daarvoor identiteit nodig is van architectonische eenheden als wegen, knooppunten e.a. Identiteit van het individuele huis zou de leesbaarheid niet ten goede komen.

De wens naar individueel wonen wordt afgeleid naar binnenshuis, naar het interieur. Daar kan de vrijheid van het individu gerealiseerd worden *door middel* van het Schöner Wohnen-'Toverhuis' of door de keuze uit de prefabricated functionele inbouw-eenheden van de Stichting Architecten Research. Een vrijheid zo groot als het inkleuren van een kleurboek. Achter de façade van keuzemogelijkheid en doelmatigheid wordt 'Herrschaft' uitgeoefend in de vorm van 'geplande' behoeften (cf. Horn). De vergrote variabiliteit en flexibiliteit binnenshuis suggereren lege ruimte en daarmee vrijheid, zoals in '1984' van Orwell de hoofdpersoon de vrijheid zoekt in de verboden aanschaf van een leeg boek: zijn notities echter zijn slechts een reflectie van de totale planificatie buiten. Het handelen heeft zich binnenshuis verplaatst, in de vorige eeuw via het spionnetje bij het raam (Adorno), momenteel vervolmaakt via de televisie. De privacy in het interieur is geen mogelijkheid tot bevrijde ontspanning, maar 'Im reduzierten Intérieur schliesslich dokumentiert sich die Steigerung der menschlichen Fähigkeit zur Absorption von Komplexität im Verhältnis zur äusserst komplexen Welt' (LUHMANN, 1970). Een voortreffelijke illustratie hiervan geeft W. LEPENIES (1969) in zijn beschrijving van Valéry's 'monsieur Teste': de geestelijke beweeglijkheid van Teste 'ist mit der Beliebigkeit des Intérieurs gegeben, das die Chance bietet, überall zu Hause zu sein, die Sicherheit aber mit der Ähnlichkeit, in welchem dieses Zimmer mit seinem Bewohner der Welt gleicht: Teste ist das Paradigma der beliebigen Welt und die Zahlen, die er murmelt, sprechen vom Tauschencharakter der Dinge aussserhalb'.

TENSLLOTTE

Wat te zeggen van plaats en functie van de psychiatrie? De fenomenologisch-antropologische benadering geeft wellicht een aantal waardevolle variabelen, die na sociaal-psychologisch bewerkt te zijn, meegepland kunnen worden. Dit geldt evenzeer voor de psychodynamische analyse naarmate haar inzichten via de ego-psychologie in sociaal-psychologische variabelen vertaalbaar zijn. De ego-psychologie loopt het gevaar, de spanning tussen het onbewuste en het sociaal-manipuleerbare te verdoezelen. De psychiatrische zorg behandelt de ongewenste long term effects van een nieuwe woon-'cultuur' (verveling, depressie, delinquentie wellicht). Daarmee vervult zij een neutralisatiefunctie binnen een zich ontwikkelende technologie. De vraag is: in hoeverre is dit paradigmatisch voor de gehele psychiatrische zorg en wetenschap?

SUMMARY

The transition from dwelling to living is analysed as a transition from truth – i.e. the self-consciousness of primary perceptions and feelings – to ideology – i.e. the methodological self-consciousness of technology. Anthropologists and fenomenologists tried to find new possibilities of dwelling in the subjective experience. Three scholars of the Sigmund Freud Institute in Frankfurt criticised the Functionalism in architecture by means of psychodynamical concepts. Planning in the outside world is immediately resulting in a planned 'inside world'. Is the psychiatric care merely a neutralisation of the undesired long term effects of technology?

LITERATUUR

- 1 Adorno, Th. W. *Kierkegaard. Konstruktion des Asthetischen.* Frankfurt a. M. 1962, p. 78, 109.
- 2 Rilke, R. M. cit. volgens Bachelard, G.: *La poétique de l'espace.* P.U.F. 1967, p. 65.
- 3 Bahrtdt, H. P. *Die moderne Grossstadt, Soziologische Ueberlegungen zum Städtebau.* Herziene uitgave, 1969, Hamburg, p. 66 e.v.
- 4 Berndt, H. in Berndt, Lorenzer und Horn: *Architektur als Ideologie.* Suhrkamp 1968: 'Ist der Funktionalismus eine funktionale Architektur?'
- 5 Binswanger, L. 'Das Raumproblem in der Psychopathologie', in: *Ausgewählte Vorträge und Aufsätze II*, Bern 1955, daarin: *Der Gestimmte Raum*, p. 195 e.v.
- 6 Bollnow, O. F. *Mensch und Raum*, Stuttgart 1963.
- 7 Horn, K. in Berndt, Lorenzer, Horn: *Architektur als Ideologie.* Suhrkamp 1968: Zweckrationalität in der modernen Architektur*.
- 8 Iepenies, W. *Melancholie und Gesellschaft.* Suhrkamp Verlag 1969.
- 9 Lorenzer, A. 'Städtebau: Funktionalismus und Sozialmontage?' in: *Architektur als Ideologie*, Suhrkamp 1968.
- 10 Luhmann, N. 'Wahrheit und Ideologie' in: *Der Staat*, 1962.
- 11 Luhmann, N. *Reflexive Mechanismen, Soziologische Aufklärung*, Opladen 1970.
- 12 Lynch, K. und 'A Theory of Urban Form', *Journal of the American*
Rodwin, L. *Institute of Planners* 1958, no. 4.
- 13 Lynch, K. *The Image of the City*, Cambridge 1960.
- 14 Straus, E. 'Die Formen des Räumlichen. Ihre Bedeutung für die Motorik und die Wahrnehmung,' in: *Gesammelte Schriften, Psychologie der Menschlichen Welt*, Springer Verlag 1960.
- 15 Zutt, J. 'Über Daseinsordnungen. Ihre Bedeutung für die Psychiatrie', in: *Auf dem Wege zu einer Anthropologischen Psychiatrie.* Springer Verlag 1963.